

ՀԱՅՈՑ ՏՈՐՔ (ՏՈՒՐՔ) ԱՍՏԾՈՑ ՏԵՂԵ ԱՍՏՂԱՅԻՆ ԵՐԿՆՔՈՒՄ ԵՒ ՆՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊՈՒԱԾ ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Հայոց Անգղ աստծոյ մասին յիշատակում է Մովսէս Խորենացին՝ Անգեղ ձեւով, թէպէտ փորձում է այդ անունը բացատրել նրա դժնի՝ ոչ գեղեցիկ արտաքինով: Տորք Անգեղը Հայկ նահապետի թոռան՝ Պասքամի որդին է՝ «գայր խոժոռագեղ եւ բարձր եւ կոպտարամձմ եւ տափակաբիթ, խորակ եւ դժմահայեաց վիթխարի հասակաւ եւ ուժով»: Նրան հայոց Վաղարշակ արքան հայոց արեւմտեան սահմանների կուսակալ է նշանակում: Նրա մասին երգեր են երգել, ասելով, թէ որձաքար ապառաժները ճեղքում էր, եղունգներով տաշում, տախտակներ ձեւացնում եւ դարձեալ եղունգներով դրանց վրայ արծիւներ էր գծում եւ էլի նման բաներ: Մի անգամ Պոնտոս ծովի ափին հանդիպել էր թշնամիների նաւերին եւ յարձակուել դրանց վրայ: Տեսնելով, որ չի կարողանում հասնել, նրանց ետեւից բլրաձեւ ժայռեր էր շարտել: Առաջացած ալիքները նաւերից շատերին ընկղմել էին ջրի տակ¹:

Է. Խ. Պետրոսեանը Տորք Անգեղին համեմատել է յունական Թալոսի հետ²: Թալոսի մասին անտիկ հեղինակների բնագրերն անմիջաբար մէջբերել է Ա. Ֆ. Լոսելը: Դրանցից հետեւեալ տեղեկութիւնները կարելի է առանձնացնել. ըստ Ապոլոնորոսի, ոմանք ասել են, թէ Թալոսը պղնձէ մարդ էր, ոմանք էլ՝ ցուլ: Նա պահպանում էր Կրետէ կղզին: Մի օր տեսնելով, թէ ինչպէս է կղզուն մօտենում արգոնաւորդների նաւը, սկսել էր քարեր շարտել: Նա մեռել էր կախարդուհի Մեդեայի ձեռքով: Ոմանց կարծիքով, Մեդեան ինչ-որ խոտաբոյսի միջոցով խեղացնորութեան էր հասցրել Թալոսին, իսկ ոմանք էլ ասում են, թէ յայտնի աղեղնաւոր Պեան-

¹ Սրբոյ Խորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, Բ, Ը:

² Петросян Э. Х., Боги и ритуалы Древней Армении, Ер., 2004, с. 95-102.

տը նետով դիպել էր նրա գարշապարին³։ Այս պատմութեան մէջ Թալոսն, իրօք, Տորք Անգեղին նոյնական է ոչ միայն վիթխարի ուժով, այլեւ սահմանապահ իր պաշտօնով, թշնամու վրայ քարեր նետելով։

Տորք Անգեղն ինչ-որ խորհրդաւոր արհեստ ունի, ինչի վերաբերեալ Խորենացին կցկտուր տեղեկութիւններ է յայտնել՝ ասելով, թէ ժայռափորագրութեամբ էր պարապում։ Արհեստագործ Թալոսի մասին տեղեկութիւններ է հաղորդում դարձեալ Ապոլոդորոսը, տալով նրա մէկ այլ՝ Պերդիկ անունը։ Պերդիկ-Թալոսը լաւագոյն ճարտարապետ եւ քանդակագործ Դեդալոսի քրոջ որդին էր։ Նա օձի ծնօտ էր գտել եւ դրանով սղոցել բարակ տախտակը՝ այդպիսով կատարելով սղոցի գիւտը։ Ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացու, Թալոսը հնարել էր ոչ միայն սղոցը, այլեւ բրուտի անիւը, կարկինը եւ մեծ փառքի էր արժանացել⁴։

Հեսիքոսը յայտնել է, որ Թալոսը Զեւսն էր Կրետէում, միեւնոյն ժամանակ՝ Արեւը։ Ըստ Պաւսանիասի, Թալոսի հօր անունը Կրետէ էր, իսկ Թալոսի որդին Հեսիստոսն էր։ Այս կապակցութեամբ նա կասկած է յայտնել, քանի որ «հելլենների լեգենդները շատ դէպքերում իրար հակասող են, յատկապէս ծննդաբանութեան հարցերում»։ Միեւնոյն ժամանակ հաղորդել է, թէ Թալոսը էնոպիոնի (= գինի) որդին էր⁵։

Հոմերոսի «Ոդիսականի» սքոլիաններում (մեկնութիւններում) ասւում է, որ Թալոսը Կրետէի վրայ յարձակողներին պատժում էր իւրովի։ Նա ցատկում էր կրակի մէջ եւ շիկանալով, խեղդում էր թշնամիներին՝ գրկախառնուելով նրանց⁶։ Այսինքն՝ Թալոսը կրակի հետ ունեցած իր կապով յիշեցնում է ոչ միայն Հեսիքոսի ասած Արեւին, այլեւ դարբնութիւնը։ Ըստ Ապոլոդորոսի, Թալոսը պատկանում էր մարդկանց պղնձէ սերնդին⁷, այսինքն՝ պղնձի յայտնաբերման, հետեւաբար՝ դարբնութեան սկզբնաւորման ժամանակաշրջանին⁸։

³ Лосев А. Ф., Античная мифология в её историческом развитии, М., 1957, с. 136.

⁴ Там же, с. 139.

⁵ Там же, с. 135-136.

⁶ Там же, с. 136-137.

⁷ Там же, с. 136.

⁸ Կրետական բոլոր խոշոր քաղաքները մ. թ. ա. II հազարամեակում ծովափից բաւականին հեռու են կառուցուած եղել, ինչն այդ շրջանում ծովահնդու-

Եթէ, ըստ Հեսիքոսի, Թալոսի որդին դարբին աստուած Հեփեստոսն է, ապա յունական «Պալատինեան անթոլոգիայում» Մեդեան տապալում է «պղնձէ Թալոսին, որին վարպետօրէն պատրաստել էր «Հօրից զրկուած» եւ «մօրից չպրտուած» Հեփեստոսը: Թալոսն, ըստ Ապոլոդորոսի եւ Հիւզինոսի, նոյն բախտին էր արժանացել՝ ինչ Հեփեստոսը, քանի որ Դեդալոսը տեսնելով, որ Թալոսը բնական ընդունակութիւններով գերազանցում է իրեն, նրան նախանձից ցած էր գլորել Ակրոպոլիսի կամ իր տան կտուրից⁹: Հեփեստոսին նոյնպէս նախ մայրը՝ Հերան էր նրա վտիտ ծնունելու պատճառով ցած չպրտել Օլիմպոսից, այնուհետեւ հայրը՝ Զեւսը, քանի որ Հեփեստոսը փորձել էր համոզել իրեն՝ պատժելու Հերային: Հեփեստոսը թէպէտ երկու ոտքից կաղ էր դարձել, սակայն հսկայական ուժ ունէր¹⁰, ինչպէս Թալոսը:

Ըստ Օւիդիոսի, երբ Դեդալոսն Ակրոպոլիսից («Միներվայի ամրոցից») ցած էր նետել Թալոսին, վերջինս կաքաւ էր դարձել: Այս վկայութիւնը համընկնում է Թալոսի ապոլոդորոսեան Պերդիկ(ս) անուանը, որը յունարէնում «կաքաւ» է նշանակում¹¹: Ռ. Գրէյվսը Թալոսին եւ Հեփեստոսին նոյն կերպարն է համարել՝ հաշուի առնելով ոչ միայն այն, որ երկուսն էլ ցած էին չալըտուել բարձունքից, այլեւ, որ երկուսն էլ կաղում էին: Բանն այն է, որ կաքաւը հնագոյն մայր աստուածուհու թռչունն էր, որի կերպարը խաղացում էր Միջերկրական ծովի ամբողջ արեւելեան մասում դարնանային օրահաւասարի կապակցութեամբ կազմակերպուող տօներում: Պարում էին այնպիսի պարեր, որոնք նմանակում էին կաղացող կաքաւի քայլեր¹²:

Թալոսն ուրեմն, կաղացող թռչնի՝ կաքաւի կերպարանք է ունեցել: Կաքաւը հայ հին մատենագրութեան մէջ էլ կապում է պարի եւ երգի հետ: Յայտնի են, օրինակ՝ «Վասն կաքաւածել

Թեան խիստ տարածուած լինելու հետ էր կապուած (Древняя Греция, М., 1956, с. 24): Այդ պատճառով էլ Կրետէի դիցարանութիւնը կղզու պահակ էր կարգել պղնձէ Թալոսին, այսինքն՝ դարբինների աստծուն, որոնց կռած մետաղեայ գէնքերից էր կախուած պետութեան անվտանգութիւնը:

⁹ Лосев, с. 141, 139-140.

¹⁰ Грэйвс Р., Мифы Древней Греции, М., 1992, с. 61-62.

¹¹ Лосев, с. 140, 130.

¹² Грейвс, с. 36.

պարուցն», «Պար առեալ կախաւածն» կամ «Պար իսկ՝ կախաւումն, եւ երգ է բոլորովին» արտայայտութիւնները¹³։

Բայց Թալոս-Հեփեստոսի կերպարանափոխումներից է ոչ միայն Թուշունը, այլեւ օձը։ Թալոսը կիսով չափ օձ էրեքթեւսի շառաւիղներից էր, ինչպէս Դեդալոսը¹⁴։ Դիողորոս Սիկիլիացու պատմելով, երբ Թալոսին հողին յանձնող Դեդալոսին հարցրեցին, թէ ու՞մ է Թաղում, պատասխանեց՝ «օձին»։ Դիողորոսն ասում է. «Կարելի է, քերեւս, տարօրինակ համարել, որ նոյն կենդանու միջոցով, որով նա (Թալոսը) յաղացաւ սղոցի կառուցութիւնը, հէնց նրա միջոցով էլ կատարուեց իրագործուած սպանութեան փաստի մանաշումը»¹⁵։ Հեփեստոսի՝ երկու ոտքից կաղ լինելը (այսինքն՝ ոտքեր չունենալը) նոյնպէս նրա քտոնիկ՝ օձային կերպարանքի վկայութիւններից է։ Նրա դարբնոցը (զնդանը) ստորերկրայքում էր, ինչպէս Կաղ Դեւն է Տարոնի իննակնեայ վայրում ս. Կարապետի վանքի մոխիրները գետնի տակով հասցնում մինչեւ Փրեբաթման¹⁶։ Նա գիտէ ստորերկրայքի ուղիները։ Հեփեստոսն էլ գիտէ այդ մասին, քանի որ ստորերկրայքից՝ խաղողի վազի տակից կաթի, գինու, իւղի եւ ջրի աղբիւրներ էր բխեցրել Կողքիսի արքայի համար¹⁷։ Կաղ Դեւն էլ այն տեղանքում է գործում, որն իննակնեայ՝ ինն աղբիւր բխող անունն է կրում։

Թալոսը յայտնագործել էր նաեւ կարկինը, որը պղնձագործ դարբնի արհեստի անբաժանելի գործիքն է եղել։ Դա անհրաժեշտ էր սաղաւարտ, դիմակ, թաս պատրաստելիս, ճշգրիտ չրջանագիծ անցկացնելու համար։ Ահա թէ ինչու է Ռ. Գրէյվսը դարբնութեան հետ կապում Թալոսի միւս՝ Կիրկին (կարկին) անունը, որ յունարէն «կլոր» է նշանակում՝ միեւնոյն ժամանակ ցոյց տալով Արեւի չրջանաձեւ ընթացքը։

Թալոսը նոյնական է Հեփեստոսին, իսկ Հեփեստոսը՝ Տարոնի Կաղ Դեւին¹⁸։ Հեփեստոսը Զեւսի օգնականն է եւ իր ստոր-

¹³ Նոր քաղգիրք հայկագիտի լեզուի, հտ. I, Եր., 1979, էջ 1080։

¹⁴ Грейвс, с. 239-240.

¹⁵ Лосев, с. 139.

¹⁶ ՄՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆ Գ., Երկեր, հտ. I, Եր., 1978, էջ 75։

¹⁷ Мифы народов мира (այսուհետեւ՝ МНМ), т. I, М., 1991, с. 299.

¹⁸ Հեփեստոս - Կաղ Դեւ նոյնացում անցկացրել է նաեւ Ս. Բարութիւնեանը - ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Ս. Բ., Հայ առնսպիւմանութիւն, Բէյրութ, 2000, էջ 140-141։

երկրեայ դարբնոցում կռում է նրա կայծակները: Նա նաեւ կողքիս արքայ Այիտոսի համար պղնձէ ցուլեր էր կոփել¹⁹: Ահա թէ ինչու է Հեսիքոսը Թալոսին կրեւտէի Զեւս եւ միեւնոյն ժամանակ Արեւ համարել, իսկ Ապոլոդորոսը վկայել է նրա մէկ այլ՝ ցլային կերպարանքի մասին: Եւ Արեւը, եւ ցուլը, եւ կայծակները Զեւսին են բնութագրում՝ Հեփեստոս-Թալոսին համեմատելի դարձնելով նրա կերպարին:

Է. Խ. Պետրոսեանը Թալոսի կերպարը «Թալալոս(ց)» անունամբ ցոյց է տուել հայ ազգագրութիւնից յայտնի գրաւոր եւ բանաւոր բազմաթիւ վկայութիւններում: Թալալոսը չար ոգի է համարուել՝ հրէշ, որի անունը հանդիպում է նաեւ մէկ այլ ոգու՝ Ալալոսի հետ: Նրա անունների կողքին յիշում են նաեւ Կիրակոսը, Թորոսը, Ստեփանոսը եւ այլք, որոնց ժողովուրդն իր հմայախօսութիւններում դիմում է մանուկներից չարը վանելու ակնկալիքով: Մեծ պասի առաջին շաբաթուայ շաբաթ օրը, որ կոչուել է «Թալալոսի կիրակի», նուիրուել է մանուկների պահպանութեանը մանկական հիւանդութիւններից, յատկապէս «Թալալոց» կոչուած շնչարգելութիւնից: Տարօնում հիւանդ մանկանը տարել են անցք ունեցող «Թալալոց» անունով քարի մօտ, մանկան շապիկը պատուել են, պտտել նրա գլխի վրայով եւ անցկացրել ծակ քարի միջով: Այնուհետեւ ճաշ են եփել եւ կերակրել հիւանդ երեխային: Վասպուրականում, Արտամետ գիւղի այգիների մօտ յայտնի է եղել սուրբ Թալալոս ուխտատեղին, ուր այցելել են դողէրոցքով հիւանդները: Բասենում մի հին ուռենի է եղել՝ «Թալալոցի ծառ» անունամբ: Այս ծառի տակ են բուժուելու նպատակով պառկեցրել ընկնաւորներին: Շատ շրջաններում Թալալոսի կիրակիին արգելուած է եղել աշխատել, այլապէս ընտանիքի անդամներից մէկը կը հիւանդանար ընկնաւորութեամբ: Արգելքը խախտելիս, կարելի էր խելագարուել: Թալալոսի շաբաթ օրը կրծքի երեխայ ունեցող մայրերը գերծ էին մնում որդի չակի սնունդ գործածելուց եւ երեխաներին լողացնելուց²⁰:

Մանուկներին վնասելու գործառնությունով հայոց Թալալոսը նոյնական է փիւնիկեցիների եւ կարթագեցիների մէջ պաշտօնող, մանուկների պատուհաս պղնձէ Թալոսին, որին վերջիններս Քրոնոս էին անուանում: Նրա արձանի ձեռքերն առաջ էին պարզուած: Դրանց տակ բովիչ կար: Երբ կամենում էին այդ աստ-

¹⁹ Мифы народов мира, т. I, с. 299.

²⁰ Петросян, с. 80-84 եւ յղումները:

ծուց մի բան խնդրել, բովիչի մէջ մանուկներ էին խարկում՝ նուիրաբերելով Քրոնոս-Թալոսին²¹։ Թւում է, թէ այս բովիչը, որ սովորաբար կը որ է լինում, իր տեսքով կարող է, իրօք, համեմատելի լինել Արեւին, ինչպէս որ Թալոսն է (Հեփեսոսը) համեմատուել Արեւի հետ։ Հայ միջնադարեան պատմիչ Թովմա Արծրունին էլ հեփթաղների թագաւոր Մանեթոնին վկայակոչելով, Որմիզդ-Ջեսից կրակը գողացած եւ մարդկանց տուած Հեփեսոսին ու Պրոմեթէսին Արեւ եւ Լուսին է անուանում²²։ Սակայն Թալոսի բովիչի Արեւ լինելու վարկածը չի կարող ամրապնդուել, քանի որ մեզ յայտնի է Քրոնոս-Թալոսին մանուկները զոհաբերելու ծիսապաշտամունքային ճշգրիտ բովանդակութիւնը։ Դրա փոխարէն յայտնի է, որ յոյների տիտան Քրոնոսը թշնամանք ունէր մանկանց նկատմամբ, քանի որ նոյնիսկ սեփական նորածիններին էր կուլ տալիս²³։ Դասական Յունաստանում նա մարմնաւորում էր Սատուրնոս մոլորակին։ Յետագայում, ենթադրուում է զրոականականութեան ազդեցութեամբ, սկսեց խորհրդանշել համապարփակ ժամանակը²⁴։ Իսկ ժամանակն իրականում էլ ամէն ինչի հայրն է եւ ամէն ինչի կործանողը։

Քրոնոսը հռոմէական Սատուրնոսն է, որը միջնադարեան աստղագիտական գրականութեան մէջ (ԺՁ. դ.) պատկերուել է Յուլ եւ Ջրհոս համաստեղութիւնների հետ միասին։ Նա մօրուքաւոր, ամրակազմ ծերունի է։ Ձախ ձեռքով մանկան է գրկել, աջով բռնել է մանգաղ²⁵։ Այնքան էլ հաւատ չի ներշնչում, թէ խոտհարքի այդ գործիքը խաղաղ նպատակով է ձեռքն առել։ Նկարում բուսականութեան հետք անգամ չկայ, ուստի, բնական է կարծել, որ նպատակ ունի երեխայի վրայ գործադրել։ Քրոնոս-Սատուրնոսը ժամանակի մարմնաւորումն է, ուրեմն, նկարում նա պէտք է որ Լուսնին մարմնաւորէր, որի խորհրդանշը մանգաղն է (Նորալուսին կամ Վերջալուսին, այսինքն՝ Լուսնի

²¹ Лосев, с. 137-138.

²² Թովմա Արծրունի ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Եր., 1985, I, Գ.

²³ Грейвс, с. 25.

²⁴ Саплин А. Ю., Астрологический энциклопедический словарь, М., 2001, с. 246.

²⁵ Там же, с. 346.

աճման փուլից մինչեւ նուազումը): Իրականում էլ հնում ժամանակը Լուսնի փուլերով էր չափւում²⁶:

Իրանցիները երկու Ջրուան-Քրոնոս էին ճանաչում. մէկը՝ Սատուրնոս մոլորակը²⁷, միւսն ակնյայտօրէն՝ Լուսինը, քանի որ նրա մասին Աւեստայում ասւում էր, թէ «ինքն է իրեն գոյացնողը»²⁸: Իսկ ինքն իրեն գոյացնողն աստղային երկնքում Լուսինն է, որ պարբերաբար մաշւում (մեռնում) եւ լրանում է (յարութիւն է առնում): Իրանցիների մէջ Ջրուաններից մէկն Աբարաւանն էր (Անվերջ ժամանակը), միւսը՝ Դարգահաղատան (Վերջաւոր ժամանակը): Դարգահաղատային վերապահւում էր ժամանակի հաշւումը՝ աշխարհի սկզբից մինչեւ կործանումը, որը պէտք է տեղի ունենայ²⁹:

Ամփոփենք ուրեմն, Թալալոս-Հեփոեստոսն օձ է եւ կաքաւ (դարբին): Համեմատելի է Արեւին եւ Լուսինին, եթէ ոչ Լուսնի կերպարի դրսեւորումն է: Հետաքրքիր է, որ յունական դիցաբանութեան մէջ ժամանակի, այսինքն՝ Լուսնի հետ է աղերսւում նաեւ Հեփեստոսի մայր Հերան, իբրեւ Մայր աստուածուհի, որի դայեակները մանուկ հասակում Տարուայ եղանակներն էին³⁰: Մայր աստուածուհու պաշտամունքի սպասաւորներն էլ, ինչպէս ասացինք, գարնանային օրահաւասարի տօներին կաքաւի պար էին պարում, որն իր կաղ քայլերով դարբնի թռչնային կերպարանքն է ներկայացնում տարուայ կոնկրետ ժամանակահատուածում՝ գարնանամուտին: Այսինքն՝ դարբինները (կաքաւողները) իզական Լուսնի պաշտամունքի սպասաւորներն են: Նրանք այդպիսի դեր ունէին նաեւ հայոց Մայր աստուածուհի Անահիտի պաշտամունքում՝ Անձեւացոց երկրի Դարբնաքար կոչուած տեղում, որի սրբարանը կործանեց Բարդուղիմէոս առաքեալն իր ձեռքի փոքր խաչի օգնութեամբ: Անահիտը հայոց մէջ նոյնպէս Լուսնի համարում է ունեցել³¹: Դարբնաց քարի մասին Մովսէս Խորենացին Սահակ Արծրունուն ուղղուած իր թղթերից մէկում

²⁶ МНМ. т. II, М., 1992, с. 143. ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Ա, Եր., 1971, էջ 157-158:

²⁷ Ван-дер-Ваден Б., Пробуждающаяся наука II. Рождение астрономии, М., 1991, с. 194-196.

²⁸ Церен Э., Лунный бог, М., 1976, с. 329.

²⁹ Саплин, с. 200.

³⁰ Грейвс, с. 35-36.

³¹ ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԵԱՆ Կ., Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Եր., 1963, էջ 68:

ասում է. «ուր դեւք բազումք բնակեալ պատրէին զմարդիկ տեղւոյն տուեալ դեղս ախտականս առ ի կատարել գաղծութիւնս ախտից, կոանաճայնս դարբնաց ահաւոր հրաշիւք արհաւիրս գործէին. յորս մարդիկ աշխարհին սովորեալք անդ առ քրային դեգերէին՝ առեալ չաստուածոցն ծրարս թարախածորս ի պատիր ախտիցն: Հասեալ Ս. Առաքեալն, հալածեաց գղարքինսն գործօնեայս չարին եւ գկուռսն փշրեաց, որ յառնուն Անահտայ էր»³²:

Հայկական ժողովրդական հէքիաթներէից յայտնի է Սինան անունով վշտացած մի թագաւորի կերպար, որի կինը դաւաճանում է նրան օտար տղամարդու հետ³³, ինչպէս Հեփեսոսի կին Աֆրոդիտէն է դաւաճանում իր ամուսնուն Արէսի հետ³⁴: Սինանի անունն հիմքն ականյայտօքն Սին-Լուսին աստծոյ անունն է, որի պաշտամունքն առաւելաբար միջագետքեան աղբիւրներից է յայտնի³⁵: Արդեօք, նա հէնց այն դարբին աստուածը չէ՞ր՝ Տորք Անգեղ-Թալալոս-Հեփեսոսը, որի արհեստը կրողները սպասաւորում էին Անահիտ-Լուսնի պաշտամունքին: Տորքի անունը խորենացուց վկայուած է նաեւ Տուրք ձեւով³⁶, իսկ «տուրք»-ը հայոց մէջ գորգագործական հաստոցի անունն է՝ «տուրք» կամ «դարգեահ»: Այս հաստոցն իր վրայ կապած բազմաթիւ թելերի հէնքով նոյնպէս առնչւում է ժամանակի, այսինքն՝ Լուսնի ըմբռնմանը, քանի որ թելն ինքնին ժամանակն է խորհրդանշում, ինչպէս հայոց մէջ է գործածական «կեանքի թելը (այսինքն՝ ժամանակը) կտրուեց» դարձուածը: Հաստոցի անունն միւս՝ «դարգեահ» ձեւը տեսնում ենք ժամանակը հաշուող իրանական Զրուանի Դարգահադատա անունն մէջ: Ուրեմն, ի զուր չէ, որ փիւնիկեցիներն ու կարթագենցիները Թալալոսին նաեւ ժամանակի աստուած Քրոնոս են ճանաչել: Յայտնի է որ Հեփեսոսն էլ օրփէոսեան մի հիմնում Լուսին է հռչակուել եւ երկնային բոլոր լուսատուները միասին վերցրած՝ շողարձակող եւ ամէն ինչ խժուող մի դեմոն³⁷:

³² Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսիսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Կոստանդնուպոլիս, 1843, էջ 294-295:

³³ Տե՛ս օրինակ՝ Հայ ժողովրդական հեփիաթներ, հտ. V, եր., 1966, էջ 28:

³⁴ MHM. T. I, c. 299.

³⁵ MHM. T. II, c. 198.

³⁶ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Ա, գ՝

³⁷ MHM. T. I, c. 299-300.

Յունական այլ առասպելներ օգնում են որոշել Դարբին աստծոյ աստղային դրսեւորման տեղը համաստեղութիւնների շարքում: Առաջին առասպելը Տենեդոս քաղաքի արքայ Կիկնոսի (յունարէն՝ կարապ) եւ նրա որդի Տենեսի մասին է. Կիկնոսին ծնողները լքել էին ծովափում, երբ նա դեռ նորածին էր: Զկնորսները երեխային յայտնաբերել էին այն ժամանակ, երբ կարապը հանգստացնում էր նրան: Կիկնոսն՝ ինքը ծովի ալիքներին էր յանձնել իր Տենես որդուն, որն ափ էր դուրս եկել Տենեդոս բնակավայրի մօտ: Իրականում սակայն Տենեսի հայրն Ապոլոնն էր: Տրոյական պատերազմում, երբ յունական նաւատորմը մօտենում էր Տենեդոսին, Տենեսը ժայռից պոկած մի հսկայ քար է շարտում նաւերի վրայ: Աքիլեսն ափ իջնելով, սպանում է Տենեսին, իսկ յետոյ նաեւ որդու հետ հաշտուած Կիկնոսին: Տենեսը մեռնում է իր միակ խոցելի տղին՝ գլխին հարուած ստանալով³⁸:

Եթէ հաշուի առնենք, որ Տենեսի իսկական հայրն այս առասպելում Ապոլոնն էր, որի սրբազան թռչունն էր Կիկնոսին հովանաւորող կարապը, ապա կարելի ասել, որ թէ Տենեսը, թէ նրա հայրը համարուող Կիկնոս-կարապը միեւնոյն կերպարի տարբեր դրսեւորումներն են: Տիպաբանօրէն Տենեսը նոյնական է նաեւ հայոց Տորք Անգեղին եւ յունական Թալոսին, որը նոյնպէս թշնամի նաւերի վրայ քարեր էր շարտում (ըստ Ապոլոնիոսու Հռոդոսացու՝ ժայռաբեկորներ³⁹): Թալոսը նոյնպէս մէկ խոցելի տեղ ունէր, ինչպէս Տենեսը:

Այս տեսակէտը հաստատւում է տրոյական պատերազմի մէկ այլ դրուագով եւս, ուր Աքիլէսը սպանում է ուրիշ Կիկնոսի, որն անխոցելի էր: Աքիլէսը նրա դէմ ապարդիւն գործադրում է իր սուրն ու նիզակը: Նա յաջողութեան է հասնում միայն այն ժամանակ, երբ Կիկնոսը սայլթաքում եւ քարին դիպչելով, ընկնում է: Աքիլէսը Կիկնոսին խեղդում է իր սաղաւարտի գօտիով: Պոսեյդոնը Կիկնոսի հոգին կարապ է դարձնում, որը թռչում եւ թաքնւում է երկնքում⁴⁰, այսինքն՝ համաստեղութիւն է դառնում:

Պարզ է, որ այս Կիկնոսը նոյնպէս Տենես-Թալոսի կերպարի վերարտադրութիւնն է: Կիկնոսին, որը կարծես պղնձից լինի, չեն վնասում ոչ սուրը, ոչ էլ նիզակը: Նա մեռնում է միայն

³⁸ Грейвс, с. 485.

³⁹ Аполлоний Родосский, Аргонавтика. Перевод, введение и примечания Г. Ф. Церетели, Тбилиси, 1964, IV, 1680.

⁴⁰ Грейвс, с. 488.

սայթաքելուց եւ ընկնելուց յետոյ, ինչպէս Թալուսը, որն ըստ Ապոլոնիոս Հռոդոսացու, մեռնում է այն ժամանակ, երբ ոտքը դիպչում է քարին, սայթաքում եւ ընկնում է⁴¹:

Փաստե՛ք ուրեմն. Թալուս-Տորք Անգեղի թռչնային կերպարանքներից յոյներին յայտնի է եղել նաեւ կարապը:

Կարապ համաստեղութեան յունական անուանումը Cygnus է: Հայերին յայտնի եղել Անկղ (Անգղ)⁴², իսկ շումերներին՝ Լուսան-Անգղ (UD. KA. DUH. A)⁴³ անուններով: Այս Անգղը Կարապ է դարձել յոյների միջնորդաւորմամբ, որոնք կարապն Ապոլոնի սրբազան թռչունն էին համարում⁴⁴:

Շումերաաաքքադական դիցաբանութեան մէջ անգղը մահուան խորհրդանիշ էր (կապուած էր հանդերձեալ աշխարհի հետ): Պատկերւում էր առիւծագլուխ, յովազագլուխ կամ լուսանագլուխ (զարդարուեաւորում դժուար է տարբերել) կերպարանքով: Այդ կերպարանքն Անգուղ հաւքին էր պատկանում, որ ապրում էր Կենաց ծառի կատարին, ինչպէս Կարապ համաստեղութիւնն է երկնքում ճիշտ այն տեղը զբաղեցնում, ուր երկնքի մի ծայրից միւսը ձգուող Կաթնծիրը երկու ճիւղի է բաժանւում: Պատկերւում էր առիւծներին կամ եղջերուներին ճանկած: Առասպելներում երեւան էր գալիս որպէս միջնորդ երկնքի եւ երկրի, հետեւաբար՝ աստուածների եւ մարդկանց միջեւ⁴⁵:

Անգղը հայոց լեզուին ծանօթ է նաեւ «անծեղ» ձեւով եւ համեմատւում է սկիւթական «ագլո» բառին, որ կարապ է նշանակում: Յունարէն «ագգելոս»-ը հրեշտակի իմաստն ունի, իսկ պարսկերէն «ագգերոս»-ը՝ արքայական սուրհանդակի: Համարւում է անգղաձեւ մի աստուած, որ աստուածների սուրհանդակի պաշտօն է ունեցել⁴⁶: Նրա այդ պաշտօնը ցայտունորէն պահպանուել է հայկական մի աւանդութեան մէջ, որը պատմում է, թէ ինչպէս տղամարդկանց՝ երկու կին առնելու սովորութեան առի-

⁴¹ Аполлоний Родосский, IV, 1680.

⁴² ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ Բ. Ե., Հայ աստղագիտութեան պատմութիւն, Եր., 1964, էջ 211:

⁴³ Варден, с. 82.

⁴⁴ Саплин, с. 249.

⁴⁵ Афанасьева В. К., Гильгамеш и Энкиду. Эпические образы в искусстве. М., 1979, с. 86, 32: Мифы народов мира, т. I, с. 83.

⁴⁶ ԱՃԱՌԵԱՆ, էջ 184:

Թով կանայք ժողով են անում եւ քննում, թէ ինչու՞ պէտք է նրանք երկու կին առնեն, իսկ իրենք չպէտք է երկու ամուսին ունենան: Աղերսագիր են պատրաստում, կնքում եւ անծեղի ոտքին կապելով, ուղարկում են Աստծուն: Այդ օրուանից մինչեւ հիմա, երբ անծեղը սկսում է խօսել, կանայք իրար յուսադրելով ասում են. «Բարի լուր կայ, բարի լուր»⁴⁷:

Քրիստոնէութիւնը մահուան աշխարհի հետ կապուող աստուածային սուրհանդակ Անգղ աստծուն վերամարմնաւորել է Սերովբէ եւ Քերովբէ հրեղէն հրեշտակների մէջ: Նրանք 6 թեւ ունեն, երկու դէմք՝ մէկն առիւծի, միւսը՝ մարդկային: Հսկում են դէպի Կենաց ծառը տանող ճանապարհը: Դարբնի նման, ունելիով վերցնում են վառուող ածուխը եւ մարգարէի բերանին կպցնելով՝ մաքրագործում նրան: Մովսէսն իր հետ խօսող (այսինքն՝ Աստծուց լուր բերող) ձայն է լսում կտորից, որը երկու քերովբէների միջեւ է՝ ուխտի տապանակի վրայ⁴⁸:

Ն. Աղոնցը եւ Ս. Լիսիցիանը «անգղ»-ը համարել են դիցաբանական կարապ թռչուն-աստուածութեան հետ (Աղոնցն՝ առաջինը)⁴⁹: Է. Խ. Պետրոսեանը համարել է, որ անգղը հայոց Տորք Անգեղի կերպարանքն է, սակայն օձի (վիշապի) բնոյթով, քանի որ «անգղ» բառը սերում է հնդեւրոպական նախալեզւում օձի իմաստն արտայայտող *ang^w[h]*I արմատից⁵⁰: Նրա այս տեսակէտը փաստում է նաեւ հնագիտական նիւթով: Իրանական Պերսեպոլիսի քանդակներից մէկում հայերն ընծայ են մատուցում պարսիկներին: Ընծան սափոր է կամ սափորի մէջ է, որի կանթերն անգղազուլիս վիշապներ են⁵¹: Կողովի ունին էլ հին հայերէնում «անգըղ» կամ «անկղ» է կոչուել⁵²: Բ. Առաքելեանը խօսում է արեմենեան տիրապետութեան շրջանի մի ծիսանօթի (ռիտոն) մասին, որը թէեւ այժմազուլիս վիշապաձեղ է, սակայն նաեւ թռչնային

⁴⁷ ՂԱՆԱԼԱՆՆԱՆ Ա. Տ., Աւանդապատում, Եր., 1969, էջ 142.

⁴⁸ МНМ. т. II, с. 427, 589.

⁴⁹ ADONZ N., Tarkou cher les anciens Arméniens – Revue des etudes Arméniens, 1927, v. 7, fasc. 1, p. 187. Лисициан С. С., Армянские старинные пляски, Ер., 1983, с. 20.

⁵⁰ Петросян, с. 98-99.

⁵¹ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. Ա, Եր., 1971, էջ 451.

⁵² Նոր քաղցիր՝ հայկազեան լեզուի, հտ. I, էջ 127:

կոր թեւեր ունի⁵³: Իրանի Ամուղարիական գանձարանից գըտնուած մի ծիսանօթ ներկայացնում է միանշխար անգղի, որի վերջաւորութիւնը (բուն անօթը) վիշապի մարմին է: Արեւելեան իրանից յայտնաբերուած նոյնանման մի ծիսանօթի տեսքն արդէն անգղի է, որ կարապի թեւեր ունի: Անօթի վերին եզրում պատկերուած են տեսարաններ յունական դիցաբանութիւնից, ինչն իրանում հելլենական արուեստի ծաղկման մասին է վկայում⁵⁴:

Ռ. Գրեյվսը յունական դիցաբանութեան մէջ Կիկնոս-կարապի մահը կապում է ամառային արեւադարձի հետ, երբ հելլենական արուեստում կարապի մէջքին կամ կարապներ լծած կառքի մէջ պատկերուող Արեւ-Ապոլոնը հեռանում էր Հիպերբորեացիների երկիր: Ուստի, Կիկնոսի սպանութեան ենթատեքստում Արեւի մահուան գաղափարն է ընկած⁵⁵: Արեւի ծնունդը պատկերացուել է ձմեռային արեւադարձին՝ Այծեղջիւր համաստեղութիւնում (Դեկտեմբեր): Հայկական ժողովրդական «Աղամի ծաղիկը» հէքիաթում Արեւհատ անունով մի աղջիկ Փոքր Արարատ լեռան մէջ հանդիպում է հագիւ շնչող հերոսին, որը գիշերն աշխուժանում եւ ոտքի է կանգնում: Դրանից ուժեղ լուսաւորութիւն է տարածւում, բազմաթիւ ճրագներ են վառւում, որոնք, ի հարկէ, այլ բան չեն, քան լուսնի շուրջ փայլատակող աստղերը: Ժայռի մէջ փակուած հերոսը գիշերը Լուսին դարձող որսորդ Արեւ Մանուկն (կամ Աղամը) է, որն անիծուած է եւ նոյնանում է որսի ելած ու Մասիսի ծերպերում հօր անէծքով փակուած հայոց Արտաւազդին եւ Փոքր Մհեր-Միհրին: Որսի աստուած էր նաեւ փռիւզիացիների մէջ Սաբազիոս կոչուած Դիոնիսոսը, որը հայերին, ըստ Ն. Մառի, ծանօթ էր Ասուատ, իսկ սուաններին՝ Աֆսադ անուններով⁵⁶:

Ըստ Մովսէս Խորենացու, Մասիսի կիրճերում չղթայուած Արտաւազդն ուզում էր դուրս գալ եւ աշխարհի վերջը տալ:

⁵³ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Բ. Ն., Դիտողութիւններ վիշապաբաղ Վահագնի մասին («Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ գիտութիւնների ակադեմիայի. Հասարակական գիտութիւններ»), Եր., 1951, էջ 76-77:

⁵⁴ Ричард Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, рис. 121, 124.

⁵⁵ Грейвс, с. 487.

⁵⁶ Март Н. Я., Фрако-армянский Sabadios-aswat и сванское божество охоты («Известия Императорской академии наук»), Ст. Петербург, 1912, с. 827-830.

Նրա երկու շները կրծում էին շղթաները, որ ազատութիւն տան իրենց տիրողը, սակայն դարբինների կռանահարութեան ձայնից շղթաներն ամրանում էին⁵⁷։ Ուրեմն, ձմեռուայ Արեւ Արտաւազդ-Միհրի՝ ժայռում փակուած մնալու ժամկէտը հսկողն էլ Դարբին-Անգղն է եղել։

Աշխարհն աւերուելու պատկերացումը կապուած է բաբելոնեան աստղագիտութիւնից յայտնի Մեծ կամ Համաշխարհային տարուայ հասկացութեան հետ, որի համաձայն, մոլորակները Տիեզերքում որոշակի ժամանակ անց (նշում են տարբեր ժամկէտներ՝ 120 հազարից մինչեւ 2 միլիոն 60 հազար տարի) յայտնուում են նոյն դիրքում, ինչ եղել են աշխարհի արարման պահին։ Դրա հետեւանքը կամ համաշխարհային ջրհեղեղն է, կամ էլ աշխարհի հրդեհումը⁵⁸։ Այդ պատճառով էլ ժայռի մէջ փակուած հերոսն աշխարհակործան ուժ է ընկալուում։ Նա իր կապանքները կտրելով, կործանելու է աշխարհը, սակայն Դարբին-Անգղը խանգարում է նրան։ Այդպիսին է ոչ միայն Արտաւազդը, այլեւ «Սասնայ ծռեր» էպոսի Փոքր Մհերը, որը նստած է Մհերի դուռ կոչուած քարայրում եւ հետեւում է աշխարհի բախտը տնօրինող Ճախրի Ֆալաք անիւի (աստղային երկնքի) պտոյտին։ Հէնց պտոյտը դադարի՝ Մհերը կ'ազատուի, դուռս կը գայ քարայրից եւ աշխարհը կ'աւերի⁵⁹։

Մհերի կերպարի մի տարբերակն է Կովկասեան լեռների գամուած, ըմբոստ Պրոմեթէոսը, որի լեարդը Զեւսի հրամանով կտցում էր արծիւը⁶⁰ (որն է թէ՛ անգղը)։ Պատահական չէ, որ Պրոմեթէոսին էլ ժայռին գամողն, ըստ էսքիլէսի, դարբին Հեփեստոսն է⁶¹, արծուի կամ անգղի կրկնակը։ Պատահական չէ նաեւ այն, որ թովմա Արծրունին էլ, ինչպէս վերելում ասացինք, Պրոմեթէոսին Լուսնի հետ է նոյնացրել, որը նոյն ձմեռուայ Արեւ, գիշերը Լուսին դարձող Միհրն է։

Սակայն Մեծ տարուայ գաղափարի հետ չէ միայն, որ կապուած է Մհերի կալանումը կամ մեկուսացումը ժայռի մէջ։ Նա

⁵⁷ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Բ, կա։

⁵⁸ Саплин, с. 97-98.

⁵⁹ ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ, էջ 88.

⁶⁰ Грейс, с. 107.

⁶¹ ԷՍՔԻԼՈՍ, Պրոմեթէոսը շղթայուած («Հին յունական ողբերգութիւններ»), Եր., 1990, էջ 147-150.

փակուած է ժայռում, որովհետեւ, ըստ հին տոմարագէտ աստղաբաշխներին, «փակում», «մեկուսացում» «տարագրում» կամ «էքսիլ» է (լատիներէն՝ *exilium*)՝ աղքատ, նուաղուն, թարչամած, թալկացած բառից) կոչուել Լուսնի դիրքն Այծեղջիւրում (Դեկտեմբերին), որտեղ նրա ազդեցութիւնը բախտացոյցի վրայ նուազագոյնի է հասնում, ի տարբերութիւն իր հետ 180 աղեղնային աստիճանի ընդդիմութիւն կազմող Խեցգետին համաստեղութեան (այստեղ էր ամառային արեւադարձի՝ Արեւի «մահուան» կէտը Յունիսին), որը Լուսնի տունն է եւ ուր նրա ազդեցութիւնը հակադարձ համեմատական է Այծեղջիւրին, այսինքն՝ ուժեղ է⁶²։ Միջնադարեան հայ տոմարագէտ Անանիա Շիրակացին նոյնպէս Խեցգետինը Լուսնի տունն է համարել⁶³։ Ուրեմն, Այծեղջիւրում Արեւ Մանուկ-Միհրը նուազած Արեւ է, որը գիշերն է միայն կենդանանում Լուսնի կերպարանքով։

Հէքիաթներում ասուում է, թէ Արեւհատն Արեւ Մանուկի մօտ է մտնում դռնով, որն իր ետեւից փակուում է։ Այդ դուռն, ի հարկէ, Մհերի դուռն է Վանում, որի դիրքի մասին Ի. Մ. Դեակոնովը ենթադրել է, թէ պէտք է ուղղուած լինէր դէպի արեւածագ՝ զարնանային օրահաւասարի կէտը⁶⁴։ Հէնց այս կէտում Խոյ համաստեղութիւնում (Մարտին) պէտք է վերջնականապէս կենդանանար, յարութիւն առնէր Արեւ Մանուկ-Միհրը, որպէս զարնանային զօրացած Արեգակ։

Խեցգետնից մինչեւ Այծեղջիւր Արեւը մահուան աշխարհին է առնչուում, որի խորհրդանիշը ժայռն է։ «Սասնայ ծռեր» էպոսում ժայռի տեղը Մհեր-Միհրին ազուան է ցոյց տալիս, իսկ օրփէոսեանների ուսմունքում Արեւ Ապոլոնին կարապն է (անգղը) տանում Հիպերբորէացիների երկիր։ Կարապի մասին այն հաւատալիքը կայ, թէ նա մեռնելուց առաջ երգում է, որովհետեւ զգում է մօտալուտ հանդերձեալ աշխարհը։ Իսկ ինչ վերաբերում է ազուաին կամ անգղին, ապա երկուսն էլ գիշակեր (լեշակեր) թռչուններ են եւ դրանով նոյնպէս կապուած են մեռեալների աշխարհին։ Բոլոր դէպքերում էլ ձմեռուայ Արեւի նուաղուն վիճակն ա-

⁶² Саплин, с. 213-214, 169.

⁶³ ԱՐԲԱՆՄԵԱՆ Ա. Գ., Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը («Յաղագս կենդանատեսակաց»), Եր., 1944, էջ 329-330;

⁶⁴ Дьяконов И. М., К вопросу о символе Халди («Древний Восток», № 4), Ер., 1983, с. 191-192.

դերսւում է Դարբին աստծոյ թռչնային հիպոստասներին՝ կարապին եւ անգղին: Դեկտեմբերին՝ Այծեղջիւր համաստեղութիւնում ծընուած Արեւը թալկացած մանուկ է, որին այդ վիճակին է հասցրել Դարբին աստուածը: Այդ է պատճառը, որ հայկական աւանդոյթներում թալալոսը մանուկներին թալկացնող հիւանդութիւններով է պատուհասում: Նա թալոսն է, Տորք Անգեղը, Հեփեստոսը, որը ժայռին է գամում Արեւին մինչեւ խոյ համաստեղութիւն, ուր գարնանային օրահաւասարի կէտից Արեւի զօրացումն է սկսւում:

Ինչու՞ է մանուկ Արեւին եւ, ընդհանրապէս, մանուկներին պատուհասող դարբին աստուածն անգղի կերպարանքով ըմբռնուել: Անգղի անկիւնաձեւ կտուցը, որով նա իր զոհին է յօշոտում, ամրութեամբ, կարծես, մետաղակուռ լինի, իսկ մետաղներից անկիւն ձեւացնող դարբիններն էին, որոնք նաեւ գէնք էին կռում: Այդ պատճառով էլ արդարացւում է «անգլ» բառը հնդեւրոպական նախալեզուի ank - arg (ձկել, կռել, ծռել, կորացնել) արմատից ծագող anko - lo - ին (հայերէնում տուել է «անկիւն» բառը) աղերսելու Գ. Բ. Ջահուկեանի ստուգաբանութիւնը⁶⁵: Եւ քանի որ անգլն, իբրեւ գիշակեր եւ մահուան աշխարհի հետ կապուած թռչուն, քսոնիկ արարած է, ուստի, նրա անուան հիմքը կապուած է նաեւ հնդեւրոպական նախալեզւում օձի իմաստն արտայայտող ang^w[h]I արմատին, ինչպէս առաջարկել է է. Խ. Պետրոսեանը: Այդ է պատճառը, որ Դարբին աստծոյ կերպարանքի դրսեւորումներից են եղել անգղը եւ օձը միաժամանակ, ինչպէս դա ցոյց տուեցինք վերոբերեալ հնագիտական նիւթերում:

Յոյներն Անգղ համաստեղութեան անունը փոխելով, այնուամենայնիւ, բոլորովին մոռացութեան չէին մատնել հնագոյն աստծուն: Հեւելիոսի աստղային քարտեզում նրա կերպարանքը կարապի կողքին է՝ Քնար համաստեղութեան մէջ, որը քնար բռնած անգղի տեսք ունի: Միջագետքում այս համաստեղութիւնը կոչուել է «Մեծ մայր» կամ «Մեծ բուժող» (^{mul}GU. LA)⁶⁶, ինչը հիմք է տալիս կարծելու, որ նրա տեղում նախապէս Մայր աստուածուհին է պատկերացուել՝ իր բուժիչ յատկանիշներով:

⁶⁵ Джаукян Г. Б., Хайаский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ер., 1964, с. 74.

⁶⁶ Саплин, с. 253,

Մայր աստուածուհու կերպարն ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ սովորաբար կապուած է տարեպտոյտի եղանակային մեռնող, յարութիւն առնող աստծոյ հետ: Փռիւզիական Ատտիսի առասպելում, օրինակ, Կիբելէ-Ագդիստիսը Զեւսի շնորհիւ յաւերժ երիտասարդ է դարձնում մեռած Ատտիսի մարմինը, որի արինից գարնանային ծաղիկներ եւ ծառեր են աճում: Կապուած է նաեւ լեռան հետ, որպէս նախասկզբնական քառսի ընդերքից բարձրացող երկրի խորհրդանիշ եւ Տիեզերքի ներդաշնակ կառուցուածքի ստեղծման ելակէտ: Շուամերաքաղական Թիամաթի եւ Մարդուկի առասպելում այդ լեռը Մայր աստուածուհու կանգառի տեղն է⁶⁷: Լեռան մէջ է փակուած նաեւ Միհրը, հէքիաթներում Արեւ Մանուկը, որի կենդանացման համար Արեւհատ աղջիկը հեռու ճանապարհ է կտրում «Աստծոյ ծեռքէն ճուրը» բերելու: Զուրը նրան եկեղեցում տալիս է Աստուածամայրը. «Հանա քեզի ուզած ճուրըտ, որ Յիսուս օրթիս տուվից ինծի» («Արեւ Մանուկին հէքիաթը»⁶⁸): «Օձմանուկ, Արեւմանուկ» հէքիաթում⁶⁹ այդ ջուրն Արեւի լուացած ձեռքերի ջուրն է, որն աղջկան Արեւի մայրն է տալիս, այսինքն՝ Մայր աստուածուհին: Նա մեռնող եւ յարութիւն առնող աստծուն բուժողի դերում է երեւան գալիս: Այդ պատճառով էլ Խորենացին Դարբնաց քարի Անահիտի «պղծութեան ախտերում», այսինքն՝ ծէսերում գործածուող ինչ-որ դեղի մասին է խօսում, որը դարբիններն առնելով, «ախաւոր հրաշիւք արհաւիրքս» էին գործում: Իսկ դարբիններն Արեւին ժայռին դամոզն են կամ ժայռի մէջ կալանողը: Նրանք նաեւ գարնանամուտին Արեւին ազատ արձակողն են, քանի որ գարնանային օրահաւասարին նուիրուած տօնին էին Միջերկրական ծովի ափերին պարում Մայր աստուածուհու սրբազան թռչնի՝ կաքաւի (դարբնի) պարը: Գարնանամուտին էր կենդանանում Ատտիսը: «Ադամի ծաղիկը» հէքիաթում Արեւ Մանուկին իր թաշկինակով կենդանացնողը Յիսուս Քրիստոսից ուղարկուած Պօղոս առաքեալն է, այսինքն՝ սուրհանդակը, որ դարբնի կոչումն ու առաքելութիւնն է: Հայոց Ծաղկազարդի գարնանային տօնին յաջորդող Աւագ շաբաթուայ ուրբաթ օրը Զաւախքում դարբինները գիշերը մէկ ոտքի վրայ կանգնած

⁶⁷ Мифы народов мира, т. I, с. 179-180, 124.

⁶⁸ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ Ռ., Երկասիրութիւններ, հտ. III, Պետերբուրգ-Դոն-Ռոստով, 1904, էջ 217.

⁶⁹ ՄՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ, էջ 490.

(«կաղալով») կեռ երկաթներ (լուսնի խորհրդանիշ) էին պատրաստում, որոնք յետոյ կարւում էին մանուկների ուսերին, որպէս չարխափաններ⁷⁰։ Թւում է, թէ խորենացին նոյնպէս Դարբնաց քարում գարնանամուտի տօն է նկարագրում, որի մասնակիցները դարբիններն էին։

Ժայռում կալանուած Արեւի ազատ արձակուելու ժամկէտը որոշողը Մայր աստուածուհին է համարուել, քանի որ նա նաեւ Լուսնի մարմնաւորումն է, որով ժամանակն էր հնում չափւում։ Մօտաւոր ճշգրտութեամբ, գարնանային օրահաւասարի օրը (եւ առհասարակ, բոլոր օրահաւասարներին եւ արեւադարձերին) Լուսինը մէկեւկէս օր անհետանում է երկնքից, ապա ծագում է Նորալուսնի տեսքով⁷¹։ Հէնց այս երեւոյթն էլ լուսնաարեգակնային տոմարում միջոց է ծառայել գարնանային օրահաւասարի օրը որոշելու համար։ Մարտ ամսին Նորալուսնի ծագումն Արեւի զօրացման տօնը՝ տարեմուտը սկսելու ազդանշան է ծառայել։ Այդ Արեւը ժայռում փակուած Միհրն է, իսկ նրան զօրացնողը՝ Լուսին Մայր աստուածուհին։

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԵԱՆ

⁷⁰ ԽԱՌԱՏԵԱՆ-ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ ՀՐ., Հայ ժողովրդական տօները, Եր., 2000, էջ 118։

⁷¹ ԱՂԱՅԵԱՆ Է., Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմութեան, Եր., 1986, էջ 11։